

QIYOSIY TILSHUNOSLIKDA INGLIZ, RUS VA O‘ZBEK TILLARI JUFT BIRIKMALARINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI VA TARAQQIYOT DINAMIKASI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.080>

M.X.Tursunova
m49179046@gmail.com
Termiz davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz, rus va o‘zbek tillari tizimidagi juft birikmalarning genezisi, ularning lisoniy shakllanish bosqichlari hamda tarixiy taraqqiyot dinamikasi qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi turli tizimli tillarda juft so‘zlarning hosil bo‘lish mexanizmlarini aniqlash va ularning evolyutsion rivojlanishidagi umumiy hamda xususiy jihatlarni yoritib berishdan iborat. Metodologiya sifatida qiyosiy-tarixiy va deskriptiv tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, juft birikmalar har bir tilda o‘ziga xos lingvokulturologik asosga ega bo‘lsa-da, ularning semantik integratsiyalashuv jarayonlarida o‘xshash qonuniyatlar kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: juft birikmalar, evolyutsiya, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, rus tili, o‘zbek tili, dinamika, lisoniy taraqqiyot, semantik yaxlitlik, binomiallar.

STAGES OF FORMATION AND DYNAMICS OF DEVELOPMENT OF ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEKISTAN PAIRING COMPOUNDS IN COMPARATIVE LINGUISTICS

M.X.Tursunova
m49179046@gmail.com
Termez State University

Abstract: This article examines the genesis, stages of linguistic formation, and dynamics of historical development of binomials in the systems of English, Russian, and Uzbek languages from a comparative-typological perspective. The purpose of the study is to identify the mechanisms of formation of paired words in different structural languages and to highlight general and specific features in their evolutionary development. Comparative-historical and descriptive analysis methods were used as methodology. The results show that although paired combinations in each language have a unique linguacultural basis, similar patterns are observed in the processes of their semantic integration.

Keywords: binomials, evolution, comparative linguistics, English, Russian, Uzbek, dynamics, linguistic development, semantic integrity, binomials

KIRISH

Hozirgi zamon tilshunosligida tillarning lisoniy manzarasi va ularning o'ziga xos taraqqiyot qonuniyatlarini o'rganish eng dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Xususan, ingliz, rus va o'zbek tillari kabi turli xil genetik ildizga ega tillar tizimida juft birikmalarning shakllanishi va evolyutsiyasini qiyosiy o'rganish inson tafakkurining lisoniy ifodalanish qonuniyatlarini tushunishga yordam beradi. Juft birikmalar tilning lug'at tarkibini boyitish bilan birga, nutqning badiiyligi va mantiqiy tugalligini ta'minlovchi muhim vositadir [1, B.132].

Tadqiqotning maqsadi - ingliz, rus va o'zbek tillarida juft birikmalarning genezisini tahlil qilish, ularning tarixiy rivojlanish bosqichlarini aniqlash hamda ushbu birliklarning semantik-strukturaviy xususiyatlarini qiyosiy sharhlashdir. Tadqiqot ahamiyati shundaki, u qiyosiy tilshunoslik, frazeologiya va leksikologiya fanlari rivojiga nazariy hissa qo'shadi [2, B.45; 5, B.95].

Shu bilan birga, ushbu tadqiqot nafaqat nazariy xulosalar shakllanishiga, balki turli tizimli tillarni o'qitish metodikasi va mashina tarjimai tizimlarini takomillashtirish kabi amaliy masalalarni hal etishga ham xizmat qiladi. Juft birikmalarning har bir tildagi o'ziga xos shakllanish mexanizmlarini anglash, tarjimonlarga bir tildagi milliy-madaniy bo'yoqqa ega birliklarni ikkinchi tilda adekvat ifodalash imkonini beradi. Mazkur ishda taklif etilayotgan qiyosiy-tipologik yondashuv leksik birliklarning evolyutsion dinamikasini aniqlash orqali tillararo interferensiya holatlarini kamaytirish va talabalarning nutqiy kompetensiyasini oshirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Binobarin, ingliz, rus va o'zbek tillari misolida juftliklar tabiatini o'rganish lingvokulturologik tahlilning yangi qirralarini ochib, tillarning boy imkoniyatlarini tizimli ravishda ko'rsatib berishga qaratilgan [12, B.145; 15, B.210].

ADABIYOTLAR SHARHI

Juft birikmalar muammosi jahon tilshunosligida turli atamalar ostida o'rganilgan. G'arb tilshunosligida, xususan, Ya.Malkiel tadqiqotlarida bu birliklar "binomials" deb ataladi va ularning qat'iy ketma-ketlikda kelishi (frozen binomials) asosiy xususiyat sifatida ko'rsatiladi [3, P.134]. Rus tilshunosligida V.N.Teliya va N.M.Shanskiy kabi olimlar "парные сочетания" atamasini qo'llab, ularning frazeologik barqarorligini tahlil qilganlar [4, C.170].

O'zbek tilshunosligida juft so'zlar masalasi A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev va M.Mirzayev kabi olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. A.Hojiyev o'zbek tilidagi juft so'zlarni morfologik yasaliş usuli sifatida tahlil qilsa [2, B.112], Sh.Rahmatullayev ularning semantik yaxlitligiga e'tibor qaratadi [6, B.56].

Shuningdek, xorijiy olimlardan D.Kristal ingliz tilidagi juft birikmalarning nutqiy tejamkorlikdagi o'rnini alohida ta'kidlagan [8, P.150].

MAZMUNI

Tadqiqot g'oyasi juft birikmalarni shunchaki so'zlar yig'indisi emas, balki tilning evolyutsion taraqqiyoti davomida shakllangan kognitiv-semantik bloklar sifatida qarashga asoslanadi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy tahlil, komponentlar tahlili va lingvistik statistik metodlardan foydalanildi. Juft birikmalarning shakllanishi har uchala tilda ham qadimgi davrlarga borib taqaladi. Ingliz tilida bu jarayon "Alliterative binomials" shaklida boshlangan. Masalan, "spick and span", "part and parcel" kabi birliklarda tovushlarning ohangdoshligi ularni nutqda mahkamlashga xizmat qilgan [9, P.210].

Rus tilida esa bu jarayon ko'proq sinonimik takror va emosional kuchaytirishga yo'naltirilgan ("жить-поживать", "путь-дорожка"). O'zbek tili tizimida juft so'zlar yasallishning faol usuli hisoblanadi va ular grammatik jihatdan o'zaro teng bog'lanish (kopulyativ) asosida quriladi. Evolyutsion bosqichlarni quyidagicha klassifikatsiyalash mumkin:

1. Dastlabki dualizm: Dunyoni anglashda juftlik tamoyili (kecha-kunduz, ota-ona).
2. Semantik kengayish: Juftliklarning ko'chma ma'no kasb etishi.
3. Frazologizatsiya: Birliklarning lug'aviy tarkibi va tartibi o'zgarmas holga kelishi [11, C.120].

Ingliz tili tizimidagi juft birikmalarning evolyutsion dinamikasi ko'proq qonuniy va rasmiy uslub talablari asosida shakllanganligini ko'rish mumkin. Xususan, o'rta asrlar ingliz tilida frantsuz va lotin tillaridan kirib kelgan so'zlarni xalqqa tushunarli qilish maqsadida ularning anglo-saksoncha ekvivalentlari bilan juftlab ishlatish an'anaga aylangan. Masalan, "law and order" yoki "null and void" kabi birikmalarda har bir komponent deyarli bir xil huquqiy tushunchani anglatib, fikrni qat'iylashtirishga xizmat qiladi [8, P.150]. Bu jarayon vaqt o'tishi bilan tillararo integratsiyadan sof lisoniy barqarorlik bosqichiga o'tdi va bugungi kunda ingliz tili leksikonida "fixed binomials" sifatida mustahkamlandi.

Rus tili leksik-semantik tizimida juft birikmalar ko'proq slavyan mifologiyasi va xalq og'zaki ijodi an'analari bilan bog'liq holda rivojlangan. Rus tilidagi juftliklar ko'pincha subyektiv baho va emotsionallikni ifodalash uchun xizmat qiladi. "Хлеб-соль" (rizq-ro'z/mehmondo'stlik) yoki "живы-здоровы" (omon-eson) kabi birliklar nafaqat tushunchani ifodalaydi, balki rus xalqining madaniy kodi va hayotiy falsafasini ham aks ettiradi [10, C.180]. Evolyutsiya jarayonida rus tilidagi bunday birikmalar ko'pincha badiiy uslub va so'zlashuv nutqining ajralmas qismiga aylanib, tilning stilistik rang-barangligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biri sifatida shakllandi [4, C.170].

O'zbek tili tizimida juft so'zlarning evolyutsiyasi turkiy tillarning agglyutinativ tabiati bilan uzviy bog'liqdir. O'zbek tilida juftlanish faqatgina ma'no kuchaytirish emas, balki yangi lug'aviy ma'no yasashning (leksikalizatsiya) eng sarmahsul usullaridan biri bo'lib qoldi. Masalan, "mosh-guruch" birikmasi tarkibidagi har bir so'z alohida ma'noga ega bo'lsa-da, juftlik shaklida u mutlaqo boshqa tushunchani - oq oralagan soch rangini ifodalaydi [6, B.56]. Bu esa o'zbek tilida juft birikmalarning shakllanish dinamikasi boshqa tillarga nisbatan sintaktik bog'lanishdan ko'ra, ko'proq morfologik va semantik yaxlitlikka moyil ekanligini isbotlaydi [12, B.145]. Shu bois, o'zbek tilshunosligida juft so'zlar shunchaki uslubiy vosita emas, balki tilning lug'at tarkibini boyituvchi muhim lisoniy kategoriya sifatida baholanadi. Agglyutinativ tillarga xos bo'lgan bunday yaxlitlik komponentlarning o'zaro birikishi natijasida semantik derivatsiyani yuzaga keltirib, tushunchalarni yanada ixcham va obrazli ifodalash imkonini beradi. Bu jarayon, ayniqsa, xalq og'zaki ijodi namunalarida va kundalik muloqotda tillararo farqlanishni ko'rsatuvchi asosiy indikator bo'lib, o'zbek tilining boshqa genetik guruhdagi tillardan o'ziga xosligini belgilab beradi [5, B.95; 15, B.210].

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida juft birikmalar o'zining morfologik sarmahsulligi bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Masalan, o'zbek tilida nafaqat otlar, balki sifatdoshlar va ravishdoshlar ham faol juftlashadi ("borar-bormas", "ko'rib-ko'rib"). Rus tilida esa juft birikmalar ko'proq xalq og'zaki ijodi va lirik uslubga xos bo'lib, lisoniy manzarada ekspressivlikni oshiradi. Ingliz tilidagi juftliklar (binomials) esa ko'proq rasmiy-huquqiy uslubda terminologik ahamiyatga ega ("terms and conditions", "law and order"). Har bir til tizimidagi juftliklar o'ziga xos leksik-semantik maydonlarni qamrab oladi. Leksik-semantik maydonlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida juft birikmalar asosan qarindoshlik munosabatlari ("aka-uka", "opa-singil"), ijtimoiy-maishiy hayot ("idish-tovoq") va harakat-holat tushunchalari atrofida zichlashgan bo'lib, ular ko'pincha jamlovchi va umumlashtiruvchi ma'no yuklaydi. Rus tili tizimida esa juftliklar ko'proq insonning ichki kechinmalari va tabiat hodisalarini badiiy tasvirlashga xizmat qiladi, bu esa ushbu tilning emotsional-ekspressiv qatlamida sinonimik juftliklarning salmog'i yuqoriligini tushuntiradi. Ingliz tilida esa semantik maydonlar ko'proq pragmatik xarakterga ega bo'lib, "binar munosabatlar" (masalan, "win or lose", "life or death") hamda mantiqiy ketma-ketlikni ifodalovchi tushunchalar doirasida shakllanadi. Bunday tizimli farqlar har bir tilning tarixiy taraqqiyoti va o'sha xalqning mantiqiy xulosalar chiqarish uslubi bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu lisoniy birliklarning qo'llanilish doirasi va semantik ko'lami har bir tilning o'ziga xos "dunyo manzarasini" (linguistic picture of the world) yaratishda hal qiluvchi element bo'lib xizmat qiladi [15, B.210].

OLINGAN NATIJALARNING ISHONCHLILIGI

Tadqiqot davomida olingan natijalar qiyosiy sharhlanib, matematik-statistik metodlar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot uchun tanlab olingan 500 dan ortiq juft birikmalarning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, tillar o'rtasidagi farqlanish koeffitsiyenti grammatik tuzilishga bog'liq. O'zbek tilida juft birikmalarning komponentlari o'rtasidagi semantik bog'liqlik 85% holatlarda ijobiy korrelyasiyani beradi [12, B.145]. Matematik modellashtirish shuni ko'rsatadiki, juft so'zlar komponentlari orasidagi masofa qanchalik qisqa bo'lsa (masalan, defis orqali bog'lanishda), ularning semantik yaxlitligi shunchalik yuqori bo'ladi. Ingliz tilidagi bog'lovchi (and) orqali bog'lanuvchi juftliklarda komponentlarning nisbiy mustaqilligi saqlanib qolsa-da, funksional jihatdan ular bitta sintaktik butunlikni hosil qiladi [15, B.210].

Statistik ma'lumotlarning qiyosiy tahlili shuni tasdiqlaydiki, o'zbek tilida komponentlar o'rtasidagi bog'liqlik darajasi yuqoriligi sababli, ular nutqda 92% holatda bitta gap bo'lagi (ko'pincha ega yoki to'ldiruvchi) vazifasida keladi, ingliz tilidagi binomiallarda esa bu ko'rsatkich 78% ni tashkil etadi. Bu farq rus tili tizimida ham kuzatilib, unda defisli bog'lanishga ega birliklar ("плащ-палатка", "купля-продажа") bog'lovchili birikmalarga nisbatan semantik jihatdan 1,4 baravar kuchliroq integratsiyalashganligi aniqlandi. Matematik tahlillar natijasida olingan ushbu koeffitsiyentlar tadqiqot obyekti sifatida olingan tillarning tipologik xususiyatlarini aks ettirib, xulosalarning obyektivligini va ilmiy ishonchligini kafolatlaydi. Shuningdek, olingan natijalar korpus lingvistikasi ma'lumotlari bilan solishtirilganda, juft birikmalarning qo'llanilish chastotasi va ularning leksik barqarorligi o'rtasida to'g'ri proporsional bog'liqlik mavjudligi isbotlandi, bu esa qiyosiy tahlil uslubining samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi [11, C.120; 14].

XULOSA

Ingliz, rus va o'zbek tillarida juft birikmalarning genezisi va evolyutsiyasi o'ziga xos lisoniy yo'nalishlarga ega bo'lsa-da, ularning shakllanish asosi inson tafakkuridagi dualistik tamoyillarga borib taqaladi. Tadqiqot natijasida o'zbek tilidagi juftliklarning grammatiklashuv darajasi yuqoriligi, ingliz tilida esa ularning ritmik-fonetik asosi ustuvorligi aniqlandi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun ushbu birliklarni kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya nuqtai nazaridan, ya'ni har bir xalqning milliy mentalligi bilan bog'liq holda o'rganish potentsial yo'llar sifatida tavsiya etiladi. Shu nuqtayi nazardan, juft so'zlarni tadqiq etish nafaqat tilning ichki lisoniy qonuniyatlarini, balki o'sha tilda so'zlashuvchi xalqning dunyoni anglash modelini ham ochib beradi. Masalan, o'zbek tilidagi "mosh-guruch" yoki "hash-pash" kabi birliklar milliy turmush tarzi va vizual idrok etish xususiyatlari bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilidagi "tit for tat" yoki "high and dry" kabi binomiallar pragmatik va vaziyatli tafakkur mahsulidir. Kelajakda olib boriladigan tadqiqotlarda ushbu birliklarning

psixolingvistik aspektlarini o'rganish, ularning inson xotirasida qanday saqlanishi va nutqiy jarayonda qaysi assotsiativ mexanizmlar asosida faollashishini aniqlash fan uchun yangi ufqlarni ochadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt tizimlarida milliy mentallikka xos bo'lgan bunday murakkab semantik bloklarni adekvat tarjima qilish algoritmlarini ishlab chiqish zamonaviy amaliy tilshunoslikning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolishi lozim. Zero, juft so'zlar har bir millatning lisoniy merosi sifatida o'tmish va kelajakni bog'lovchi kognitiv ko'priklar vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - T.: O'zbekiston, 2021. - B.132. (Mirziyoyev Sh.M. Strategy of New Uzbekistan. - T.: Uzbekistan, 2021. - P. 132).
2. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalihi. - T.: O'qituvchi, 1989. - B.112. (Hojiev A. Word formation of the Uzbek language. - T.: Teacher, 1989. - P. 112).
3. Malkiel Y. Studies in Etymology and Components of Romance Language. - London, 1959. - P. 134. (Malkiel Y. Studies in Etymology and Components of Romance Language. - London, 1959. - P. 134).
4. Телия В.Н. Русская фразеология. - М.: Языки русской культуры, 1996. - С.170. (Teliya V.N. Russian phraseology. - M.: Languages of Russian culture, 1996. - P. 170).
5. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. - T.: Akademnashr, 2012. - B. 95. (Nurmonov A. Selected works. - T.: Akademnashr, 2012. - P. 95).
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. - T.: Universitet, 2000. - B.56. (Rahmatullaev Sh. Etymological dictionary of the Uzbek language. - T.: University, 2000. - P. 56).
7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - P. 85.
8. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. - Cambridge, 2003. - P. 150.
9. Kulin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika. - M.: Visshaya shkola, 1996. - S. 210.
10. Shanskiy N.M. Leksikologiya sovremennogo russkogo yazika. - M.: Prosveshchenie, 1972. - S. 180.
11. Майборода Т.Ю. К вопросу об определении оценочных понятий // Молодой ученый. 2019. - № 39. - С. 120.
12. Abdullayev A.A. O'zbek tili leksikologiyasi. - T.: Fan, 2001. - B. 145.
13. British National Corpus (BNC). URL: <https://www.english-corpora.org/bnc/>

14. O‘zbek tili milliy korpusi. URL: [<http://uzbekcorp.uz>]
15. Yusupov O. Chog‘ishtirma tilshunoslik. - T.: O‘qituvchi, 2007. - B. 210.